

Uluslararası Hukuk Okuma Listesi - Erdem Denk

Giriş Yerine

Uluslararası ilişkiler camiasının teorik, diplomatik ve tarihsel konulara yoğunlaşmaları tarafından genellikle 'kendine has mantığı olan' ve/veya 'teknik' konularla uğraşan bir 'komşu alan' olarak görülen Uluslararası Hukuk, devletler içinse sıklıkla 'uyulması gereken'den ziyade 'uyulduğu gösterilmesi gereken' can sıkıcı kuralları akla getirir. Aslında bu benzetmelerin hepsi de doğrudur. Tabii kısmen.

Olsa olsa uluslararası politikayla ilgili yorumların ayağının yere basmasını sağlayacak kadar 'teknik' olan uluslararası hukukun 'kendine has mantığının

olduğu' düşüncesi, kısmen inter-disipliner bir alan olmasından kaynaklanmaktadır. Kendisine 'çirkin ördek yavrusu' muamelesi yapan Hukuk Fakülteleri'yle Uluslararası İlişkiler bölümlerinin genlerini taşımak dışında bir günahı da pek yoktur.

Öncelikle, uluslararası politikada devletlerin verili koşullarda tercihlerini ve hayata geçirdikleri politikaları kuramsal bakışlara ya da tarihsel olgulara uydurmak gibi bir gayretlerinin ya da mecburiyetlerinin olmadığı ortadadır. Zaten birbirlerini teorilere ya da tarihe aykırı davranmakla itham ettiklerine pek rastlanmayan devletler, kendilerinin titizlikle uyduğu uluslararası hukuku muhataplarının ihlal ettiğini ise sık sık haykırmaktadır. Dolayısıyla, uymak için değilse de en azından uymayanı tespit edip söylenmek için bilinmesi gereken bir alandır. Bu nedenle de uluslararası hukuk, devletler için en az diğer akademik 'komşuları' kadar öneme sahip bir çalışma alanıdır.

İkinci olarak, 'teknik olması' ile kastedilen hukukun kendine has usulleri ve mantığı çerçevesinde oluşturulan, yorumlanan, uygulanan ve değiştirilen ilke ve kurallardan oluşması ise, zaten tüm modern(ist) bilimler ve disiplinler bu anlamda *tekniktir*. Dolayısıyla, uluslararası hukuk da aslında ancak her disiplin kadar *tekniktir*. Burada sadece nasıl çalıştığınıza göre değişir demek istenmemektedir. Tersine, nasıl çalışılırsa çalışılsın, ve hatta özellikle de 'teknik' çalışanlar için özellikle geçerli olduğu üzere, Uluslararası Hukuk epey siyasal, hatta *politize* bir alandır. Zira eğer 'teknik' ile ima edilen 'kural kitabında yazanı (tek) veri kabul etmek ve ilgili her duruma ona göre muamele etmek' ise, ortada bırakın 'teknik' olmayı siyasal olduğunu dahi gizleyen epey politize bir alan var demektir. Nötr bir tarafsızlığı sembolize eden gözü kapalı hukuk heykeli, gözümüzün içine baka baka yalan söylemektedir. Zira kitapta ne yazıyorsa onu uygulamam demek, hâkimin vicdanına atıf yapan tüm hukuk kitaplarının ilk maddesine rağmen bir ağır sıklet-tüy sıklet boks maçında dahi tarafsız hakemlik yapmaya talip olmak demektir. Daha da önemlisi, kural kitabının hangi koşullarda ve kim tarafından yazıldığını hiç sorun etmemek demektir. Oysa dünya tarihi boyunca birbirlerinin varlığını kabul eden ikiden fazla devletin olduğu her zaman-mekânda bir uluslararası ilişkiler düzeni kurulmuş, ölçeği değişebilen bu düzenlerin hegemonik güçleri de genellikle müttefikleriyle birlikte oyunun kurallarını belirlemiştir. Sistemin kurucu aktörlerinden (ve müttefiklerinden)

olmadığı için 'hak ve adalet' isteyen ve başkalarının yazdığı kuralların meşruiyetini sorgulayanlar da sistemin başına geçince kendi kurallarını yazmış ve dayatmıştır. Zaten tam da bu nedenle, hukuk metinleri kurulu bir düzenin sabitlenmesini sağlayan kurallardan oluşur. Kuralları sorgulayanlar da aslında kurulu düzeni kendi lehlerine değiştirmek ve hatta ikame etmek istiyordur. Hukukun teknik kurallardan ibaret olduğunu söylemek dışında sözü ol(a)mayanlar statükoyu savunuyor, hukukun teknik olmadığını söyleyenler ise kendi statülerini arıyordur.^[1]

Dolayısıyla, en temel ilkesinin '(egemen) eşitlik' olduğunu her fırsatta vurgulama ihtiyacı hissedecek kadar eşitsiz bir ilişki alanı olduğu için hiç bitmeyen güç ve iktidar mücadelelerine sahne olan Uluslararası Hukuk, hem 'teknik' hem de 'siyasi' (ekonomi-politik, tarihi, diplomatik, coğrafi, kültürel vs.) boyutları olan bir çalışma alanıdır. Bu nedenle, Uluslararası Hukuk çalışmak için sadece görünür yüzü olan biçimsel kuralların değil, buz dağının altında yatan kuramsal, tarihsel ve diplomatik kaynaklarının da takip edilmesi gerekir. *Teknik olarak.*

Aşağıdaki liste de bu tür bir anlayışla hazırlanmıştır.

Ders Kitapları

Birçok ülkede lisans ders kitabı olarak okutulan **Malcolm Shaw**'un [*International Law*](#) kitabı, modern uluslararası hukukun temel ilke ve kurallarını yaşayan bir organizma olarak ele almaktadır. Bu çerçevede sadece üzerinde uzlaşılan klasik biçimsel kurallara ve devletlerin dikkat çeken uygulamalarına yer verilmemekte, özellikle mahkemelerin mevcut kuralları yorumlayan, genişleten, geliştiren ya da dönüştüren kararlarının sahaya etkisi de hesaba katılmaktadır. Keza başta uluslararası örgütler olmak üzere devlet-dışı aktörlerin gittikçe artan etki ve etkinlikleri de kitapta kendine yer bulmaktadır. Böylece, uygulamada dönüşerek ilerleyen modern uluslararası hukukun mevcut son halini gerçeğe en yakın şekilde tespit eden başvuru kaynakları arasında yer alan kitap, TÜBA'nın üniversite ders kitapları projesi çerçevesinde Türkçeye de

çevrilmiştir. **İbrahim Kaya**'nın editörlüğünde **Yücel Acer, İbrahim Kaya, M. Turgut Demirtepeve G. Engin Şimşek** tarafından çevrilen [Uluslararası Hukuk](#) kitabı, TÜBA sayfasında tam metin erişime açıktır.

Kurgusu, yaklaşımı ve içeriğiyle Türkçe Uluslararası Hukuk literatürünün en temel referans noktası olan **Hüseyin Pazarcı**'nın [Uluslararası Hukuk](#) kitabı, büyük ölçüde pozitif uluslararası hukuk kurallarına odaklanmaktadır. Ders kitabı olmakla birlikte farklı ekollerin görüşlerinin de karşılaştırılmalı şekilde verilmesi, okuyucunun kendi görüşünü oluşturmaya imkân tanımaktadır. Türkiye'nin dış politika konularını ilgilendiren hukuksal sorunlara özellikle değinilmiş ve hatta özel bölümler ayrılmıştır. İlgili değerlendirmeler uluslararası hukukun yerleşik kural, içtihat ve doktrinleri çerçevesinde yapılmıştır.

Bu bağlamda hemen akla gelen **Sevin Toluner**'in [Milletlerarası Hukuk Dersleri - Devletin Yetkisi](#) kitabı ise, genel bir Uluslararası Hukuk ders kitabı olmaktan ziyade Türkiye'nin uluslararası hukuk sorunlarını merkeze alan kurgusu ve yaklaşımıyla ön plana çıkmaktadır. Yazar, Kıbrıs sorunu ile iç hukuk-dış hukuk ilişkisi gibi konulara eğilen çalışmalarında özellikle görüleceği üzere, Türkçe uluslararası hukuk literatüründe bir ekol haline gelmiştir. Nitekim uluslararası hukukun temel giriş konularına dair ders notları **Ayşe Nur Tütüncü, Enver Arıkoğlu, Verda Neslihan Akün** ve **Elif Başkaracaoğlu** tarafından derlenerek [Toluner - Milletlerarası Hukuk \(Giriş, Kaynaklar\)](#) başlığıyla yayınlanmıştır.

Yücel Acer ve **İbrahim Kaya**'nın [Uluslararası Hukuk](#) başlıklı ders kitabı, özellikle son baskısında uluslararası ekonomik hukuka ayrılan bölümle dikkat çekmektedir. Kitapta sadece küreselleşme döneminde gelişen mevzuat değil, uygulama ve öğretilerdeki gelişmeler de dikkate alınmakta ve derli-toplu bir şekilde sunulmaktadır. **Melda Sur** tarafından yazılan [Uluslararası Hukukun Esasları](#) ise Türkçe ders kitapları içinde sade anlatımıyla kendine has bir yere sahiptir. Türkçe Uluslararası Hukuk yazınının büyük ölçüde aynı sistematik ve kurguyu izleme eğiliminin kısmen dışına çıkan bir çalışma ise **Yusuf Aksar**'ın [Temel Metinler ve Davalarla Uluslararası Hukuk](#) kitabıdır.

Öte yandan, bazı 'tepkisel' çalışmalar sayılmazsa, Türkçe ders kitaplarının büyük ölçüde Batı-merkezli modern(ist) uluslararası hukuk paradigması içinde(n) yazıldığını belirtmek gerekir.^[2]

Kuramsal Kitaplar

Ders kitapları, biraz da bu nitelikleri gereği kısa tarihsel girişleri dışında 'Uluslararası Hukuk tarihi'ne pek yer ayırmamaktadır. Gittikçe genişleyen müktesebat düşünüldüğünde, tarihe fazla yer ayırmak pek anlamlı olmayabilir. Fakat sorun, kısa yer ayrılmasından ziyade nasıl yer ayrıldığıdır. Zira Uluslararası Hukukun modernizmin bir ürünü olduğu varsayımı pek/hiç sorgulanmamaktadır. Dahası, tüm modern(ist) disiplinler gibi Uluslararası Hukuka da ezel-ebet karakterini verenin günümüz dünyasının merkezindeki Batı/Avrupa olduğunu retrospektif olarak kanıtlama çabasıyla Antik Yunan ve Roma'nın 'öncü uygulamaları'na bir şekilde mutlaka yer verilmektedir. Öte yandan, modern(ist) kopuş miti benimsenmekte ve disiplinin hipotetik tarihi 1648 Vestfalya Antlaşmaları ile başlatılmaktadır. Özellikle 19. yüzyıldan itibaren 'Batı'da yaşanan gelişmelere yoğunlaşan mevcut literatüre en önemli itiraz, modern uluslararası hukukun 1648'de değil de 1492'de başlayan sömürgecilikle birlikte kurulduğu ve dolayısıyla Avrupa-merkezci bir doğası olduğu yönündedir.^[3]

Bu anlamda kuşkusuz en önemli çalışma, **Antony Anghie** tarafından yazılan [***Imperialism, Sovereignty and the Making of International Law***](#) başlıklı kitaptır. Yazar, Uluslararası Hukukun 'Avrupa/Batı' ile 'Avrupalı/Batılı olmayan' karşılaşmasıyla ortaya çıktığı görüşündedir. Kendi üstünlüğünü kurmak ve meşru bir şekilde kabul ettirmek isteyen 'Avrupa/Batı', başta egemenlik olmak üzere, bir anlamda icat ettiği nosyonlar sayesinde üstünlüğünü teorize etmiş ve mühürlemiştir.

Avrupa-merkezci uluslararası hukuk çalışmalarının eleştiren Avrupalı/Batılı çalışmalar içinde **Martti Koskenniemi**'nin 'Postmodern Uluslararası Hukuk' ekolünü şekillendiren iki 'ünlü' kitabından da bahsedilebilir. [***The Gentle***](#)

[*Civilizer of Nations: The Rise and Fall of International Law*](#) kitabı, modern ve medeni 'Batı' ile ilkel ve barbar 'diğerleri'nin karşılaşmasından doğan modern uluslararası hukuk yazınının içsel sorunlarına işaret etmektedir. Tek tek yazarların kötü niyetinden ziyade bir anlamda 'dönemini ruhu'nun getirdiği 'medeniyet misyonu'nun merkezi konum ve etkisini örnekleriyle göstermektedir. Öte yandan, özellikle Evrenselcilik-Tikelcilik ikilemi bağlamında yapılan incelemede, sadece Batı'nın liberal 'evrensel' normlar dayatmasının değil aslında 'diğerleri'nin kendi tikelliklerinin de sorunlu olduğu önerilmektedir. Aslında yazar, [*From Apology to Utopia: The Structure of International Legal Argument*](#) kitabında da ulaşılması zor ütopyik hedefler koymak kadar mevcudu koruyan statükocu hukukun da sorunlu olduğunu önermektedir. Fakat herkesin bir şekilde uluslararası hukuka ihtiyaç duyduğuna ve bu nedenle üzerinde bir şekilde uzlaşılan biçimsel kuralların bir anlamda ehveni şer olduğuna dair notlar da dikkate çekicidir. Siyasi doğasını deşifre ettiği modern Uluslararası Hukuku rehabilite ettiği dahi ileri sürülen Koskenniemi'nin bu kitaplarıyla yeni hukuk önerileri için mntıka temizliği yaptığı ya da bir dönemin hesabını kapattığı söylenebilir.

Bu bağlamda akla 1960'larda doğan ve 1990'ların sonunda sistematikleşen Eleştirel Hukuk Çalışmaları gelmektedir. Özellikle [*Third World Approaches to International Law \(TWAIL\)*](#) ekolü, Batı'nın dayatması olmakla birlikte önemi ve değeri yadsınamaz olan uluslararası hukukun artık dönüştürülmesi gerektiğini önermektedir. **Mohammed Bedjaoui** ve **Christopher Weeramantry** gibi ilk nesil üyeleri, yargıcı da oldukları Uluslararası Adalet Divanı gibi yerleşik kurumların içinden doğru yapılacak bir açılımı savunmuş ve aslında sömürgecilik öncesi tarihsel örneklerin *de* hesaba katılmasını sağlayacak ayrıntılı görüşler yazmıştır. **Anthony Anghie**, **Balakrishnan Rajagopal**, **Bhupinder Chimni** ve **Makau Wa Mutua** gibi ikinci nesilse, modern(ist) Uluslararası Uukuk müktesebatının deşifre ve dekolonize edilmesi gerektiği düşüncesine daha fazla odaklanmıştır.

Chimni'nin yapılageliş hukuku üzerinde 2018'de yayınlanan [makalesinde](#) kendini daha iyi gösteren son yaklaşımsa, ister 'Üçüncü Dünya' ister 'Küresel Güney' isterse de başka adlarla anılsın 'diğerleri'nin de uluslararası hukukun oluşturulması ve uygulanması sürecine eşit şekilde katılmasını talep etmektedir.

Bu haliyle uluslararası hukukun küresel hukuka dönüşme sürecinde eşitsizliklerin iç ve dışta yeniden üretme biçimlerine odaklanmayan ve örneğin azınlıkların, kadınların ya da Çin'in de dâhil edildiği Güney'in hukuk-yapma süreçlerine (daha) fazla katılmasının başlı başına çözüm anlamına geleceğini varsayan TWAIL'in de eleştirel bir okumaya ihtiyacı vardır.^[4]

Türkçe literatürde **Ali Murat Özdemir**'in **Güç, Buyruk, Düzen** çalışmasında görülen Marksist perspektif ise, kapitalizmin doğasına içkin gördüğü uluslararası hukukun tarihte emsalinin olmadığı görüşünü kabullenmekte ve hatta yeniden üretmektedir. Getirdiği eşitsizliklerle eleştirilenin biricik olmak gibi yadsınamaz bir özelliği olduğu görüşü, aşılması gereken bir sorun olarak görülmekle birlikte, teslim edilmektedir.

Necati Polat'ın **Ahlak Siyaset Şiddet / Bir Kuram Olarak Uluslararası Hukuk** kitabıysa Türkçe literatürde modern(ist) uluslararası hukukun içsel çelişki ve çıkmazlarını kuramsal düzeyde yapı sökümü uğratma amacıyla yazılan başlıca özgün çalışmadır.

Uluslararası Hukukun Batı'da değil *aslında* 'Avrupa-dışında' (Çin, Afrika, İslam Âlemi ya da Latin Dünyası'nda) doğduğunu öneren çalışmalar ise temelde bir noktadan sonra kısır döngüye girmektedir. Zira bir yandan Batı/Avrupa-merkezci uluslararası hukuk kuralları sömürgeci, gayri-insani, eşitsiz ve adaletsiz oldukları gerekçesiyle eleştirilmekte, diğer yandan aslında içeriği pek de farklı olmayan kimi seçilmiş iyi kuralların öncüllerinin aslında kendi siyasal coğrafyalarında oluşturulduğu önerilmektedir. Yani *teknik* Uluslararası Hukuk kurallarının epey *politize* şekilde ele alınması anlayışı bu kez başka yer-merkezli olarak yeniden üretilmektedir.

Tarihte Uluslararası Hukuk

Bu anlamda güncel 'Uluslararası Hukuk sosyetesini' içinde boğulmayan ve hatta

kısmen/tümüyle alan dışında olanlar tarafından yapılan çalışmaların daha ümit verici olduğu söylenebilir. **Ragnar Numelin**'in [*The Beginnings of Diplomacy: A Sociological Study of Intertribal and International Relations*](#) kitabı, büyük ölçüde etnografik gözlemlerle antropolojik yaklaşımlardan yola çıkarak avcı-toplayıcılar gibi devletsiz toplumların birbirleriyle ilişkilerini incelemektedir. Çalışma, modern uluslararası hukukun *savaş, diplomasi ve antlaşmalar hukuku* gibi temel konularının her biriyle ilgili çok benzer kural ve teamüllerin çeşitli kabileler arasında oluştuğunu ampirik olarak gözler önüne sermektedir.

Keza **Amnon Altman**'ın [*Tracing the Earliest Recorded Concepts of International Law: The Ancient Near East \(2500-330 BCE\)*](#) kitabı da Sümer (kent-)devletlerinden başlayarak Mezopotamya'da yapılan antlaşmaların ayrıntılı hükümlerini incelemekte, bir anlamda 'Uluslararası Hukuk'un ilksel yazılı örneklerinin kapsamlı bir külliyatını sunmaktadır. Bu anlamda önemli bir kaynak, başta Hitit ve Mısır devletleri olmak üzere bölgesel güçlerle vasalları arasında MÖ 14. yüzyılda yapılan yazışmalar ile mektup teatileridir. Belgelerin **William L. Moran** tarafından hazırlanan *The Amarna Letters* başlıklı ve **William M. Schniedewind** tarafından hazırlanan iki ciltlik [*The El-Amarna Correspondence*](#) başlıklı İngilizce çevrileri, kendilerini irdeleyerek dönemin uluslararası hukukunu çalışacak yazarların ilgisini beklemektedir. Bu konuda çalışacak olanların **Raymond Cohen** ve **Raymond Westbrook** tarafından derlenen [*Amarna Diplomacy: The Beginnings of International Relations*](#) gibi sınırlı çalışmaların ötesine geçmesi gerekir. **Coleman Phillipson** tarafından yazılan [*The International Law and Custom of Ancient Greece and Rome*](#) kitabının ise ancak bu kitaplardan sonra okunması yerinde olacaktır. En azından kronolojik ve dolayısıyla doğru bir kavrayış adına.

Bitirirken: Yeni Kuralların Oluşturulmasının Usul ve Esasları

Kuramsal ve tarihsel bakıştan sonra tekrar teknik bakışa dönerek bitirmek gerekirse, dinamik uluslararası ilişkiler alanının sabit hukuk kurallarıyla ele alınamayacağı açıktır. Çıkan sorunlara politik yanıtlar bulma sürecinde hukuk da bir anlamda kendiliğinden (yeniden) şekillenecektir. Ancak asıl mesele, bunun yol ve yordamının nasıl olacağıdır.

Michael Byers ve Georg Nolte tarafından hazırlanan [**United States Hegemony and the Foundations of International Law**](#) kitabı gibi çalışmalar, dönüşen güç ilişkilerinin kendi kurallarını da gerektiğinde güç yoluyla inşa edeceğini iddia etmektedir. **Erdem Denk**'in editörlüğünde ve **Erdem Denk, Yücel Acer, Funda Keskin, Dolunay Özbek, Hüseyin Güzel** ve **Ersin Embel** tarafından **ABD Hegemonyası ve Uluslararası Hukukun Temelleri** başlığıyla Türkçeye çevrilen kitap, uluslararası politikada yaşanan köklü dönüşümlerin Uluslararası Hukukun başlıca 'teknik' alanlarında değişikliklere neden olacağını önermekte ve böylece uluslararası hukukun politik yüzünü de görünür kılmaktır.

Moda tabirle 'süreç yönetimi' konusunda en fazla bilinen ve güncelliğini yitirmeyen çalışma ise, **Rosalyn Higgins**'in [**Problems and Process: International Law and How We Use It**](#) başlıklı kitabıdır. Aslında hukuk felsefesi ve hukuk sosyolojisi perspektifinden bakıldığında teorik olarak gayet 'makul ve mantıklı' argümanlar söz konusudur. Fakat yavaş yavaş örülen yaklaşım, doğal olarak 'Soğuk Savaş sonrası eski işlev ve anlamını yitirerek çözülen hukuk düzeninin yeniden tesisinde sahada sözü geçenlerin önünü açmak'la eleştirilmiştir. Hukukun usulüne göre yapılmış teknik kurallarını (fazla) hırpalamak ya da eskimiş ilan etmek, 'yapabiliyorsan yap, yapabilen yapmıştır' diyen realist hukukçuların bile imrendiği *soft* bir yaklaşım haline gelebilmiştir. Higgins'in güç dengesi lehlerine değişenlerin uygulamalarını hukuk kuralı sayma olarak nitelenebilecek yaklaşımına Ango-Sakson dünya dışından gelen en önemli Batılı itiraz, **Antonio Cassese**'nin çalışmalarında ortaya çıkmaktadır. Meraklısına hitap eden [**International Law**](#) kitabında yeni önerilerin dile getirilme ve hayata geçirilmesinin usul ve esaslarının nasıl olmasını gerektiğini öneren Cassese, mevcut uluslararası hukuk düzenine içerinden bir alternatif görüş niteliğindedir.

^[1]Bu görüşün örneklerle açıldığı bir çalışma için bkz. Erdem Denk, 'Uluslararası Hukukun Dayanağına İlişkin Görüşlerin Dönemsellikleri Sorunu: Doğal Hukuk Görüşü Örneği', *Bilge Strateji*, 3/5, 2011, s. 99-126.

^[2]Türkçe temel ders kitaplarını bu yönde eleştirel bir analize tâbi tutan kısa bir değerlendirme için bkz. Berda Aral, 'An inquiry into the Turkish 'school' of

international law', *European Journal of International Law*, 16/4, 2005, s. 769-785.

^[3]Modern (uluslararası) hukukun temellerinin 'Batı'nın kalbi' Orta Avrupa'da değil İber Yarımadası'nda atıldığı gerekçesiyle 1492'yi milat kabul eden Türkçe bir çalışma için bkz. Cemal Bâli Akal, *Modern Devletin Doğuşu - İspanyol Altın Çağı*, Ankara, Dost Kitabevi, 2010.

^[4]Kısmen bu yönde bir çabayı da içeren bir çalışma için bkz. Erdem Denk, 'An Amodernist Approach to International Law: The Case of Law of the Sea in Amarna Letters', Urfan Khaliq & Jacques Hartmann (ed.), *The Achievements of International Law: Essays in Honour of Professor Robin Churchill*, Oxford, Hart Publishing (baskı aşamasında) içinde.

Prof. Dr. Erdem Denk, Ankara Üniversitesi SBF Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi. Lisans ve yüksek lisans eğitimini aynı bölümde, doktorasını Cardiff Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde tamamladı. Birleşmiş Milletler sistemi, uluslararası örgütler, Avrupa bütünleşmesi ve insan hakları teorisi gibi konularda yayınlanmış on bir kitabı, iki kitap çevirisi ve makaleleri bulunmaktadır. Bir süredir taş çağından günümüze devletlerin ve hukuklarının tarihi üzerine çalışmaktadır (www.erdemdenk.com).

Bu yazıya atıf için: Erdem Denk, “Uluslararası Hukuk Okuma Listesi”, *Panorama*, Çevrimiçi Yayın, 21 Temmuz 2020,

Telif@UIK*Panorama*. Bu yazının tüm çevrimiçi ve basılı telif hakları *Panorama* dergisine aittir. Yazıda yer verilen görüşler yazarına/yazarlarına aittir. UIK Derneğini, *Panorama* Yayın Kurulunu, dergi editörlerini ve diğer yazarları bağlamaz.